

Соматична організація людини як предмет психодіагностичного аналізу

Як відносно самостійна галузь психологічної дисципліни феноменологія експресивної поведінки людини отримала визнання в недавній час, коли одержала підтримку з боку теоретичних положень, розроблених як представниками психосоматичної, так і психоаналітичної і філософської (екзистенціалізм) орієнтації. Вирішальним, з огляду на предмет нашого дослідження, виявився факт втрати абсолютної монополії на тіло з боку клінічно-орієнтованого мислення і залучення до осмислення феномену тіла представників інших дисциплін, що підняли психосоматичну галузь до статусу міждисциплінарної дисципліни. На жаль, психологія як наука про закономірності душевного життя людини опинилася на обрії новоутворюваної лінії. І до сьогодні стан її визначається як “допоміжний, службовий, що забезпечує лише кваліфікацію психічного стану пацієнта і надання йому психологічної допомоги з метою корекції стану” [19, с.10]. Психологія тілесних виявів людини знайшла, тим не менше, свій прихисток у складі одного з відгалужень психотерапії психосоматичних порушень, а саме – в річищі так званої тілесно-орієнтованої психотерапії. Попри поліваріантність розроблених в рамках згаданого напрямку пояснювальних моделей всі вони, у більшій або меншій мірі, відштовхуються від базового для них поняття “тілесної схеми”, яке за своєю максимальною узагальненістю, відкриває широку можливість включати до себе якісно різнопорядкові явища тілесно-духовного буття людини: відчуття помноження частин власного тіла, порушення уявлення щодо розташування частин тіла у просторі, відчуття розкладу тіла на частини, відчуття роздвоєності тіла, втрата здатності індивіда вказати місце знаходження певних частин на власному тілі при збереженні знання стосовно їх назви, втрата оптичної картини тіла, порушення сенсорного синтезу, що виявляється у розладі сприйняття часу, простору, перспективи, розміру і форми предметів, також оцінки взаєморозташування предметів у

зовнішньому світі, поява у скаргах пацієнта “дивних” (“фантастичних”) відчуттів щодо зміни форми, розмірів, ваги і розташування внутрішніх органів, що супроводжуються детальними і мальовничими їх описами з боку пацієнта, тощо [14, 16, 21, 24, 27].

Спроби пов’язати наведену вище картину соматичних порушень з певними, локальними утвореннями (ділянками) організму, а також надати останнім диференційно- діагностичний зміст не дали бажаних результатів, що і дало підставу для висновків про неспецифічний характер їх прояву, а відтак і про гіпотетичність аргументів щодо вродженості механізму “схеми тіла”. Більш того, сумніву була піддана і теза щодо функціональної усталеності схеми тіла, яка, за висновком Р.І.Меєровича, взагалі ніколи “не досягає своєї кінцевої завершеності, оскільки, як продукт життєвого досвіду, вона зазнає постійні зміни під впливом нового досвіду і через це не може бути пояснена як замкнене і завершене утворення” [16, с.73].

Здійснений з огляду наведеного висновку спеціальний аналіз фактичного матеріалу пересвідчує у неможливості пояснення механізму виникнення і функціонування схеми тіла сукупністю відчуттів інтрацептивного рівня, навіть і за умови контролю останніх з боку зорових відчуттів, оскільки, як показано, розлади схеми тіла стають можливими лише за умови порушення свідомості, а, отже, і мають включатися і у загальну структуру останньої [16]. А це, як слушно зауважує Р.Меєрович, вже не є фізіологічним узагальненням, а “неодмінно пов’язується із активністю самої особистості, із її діяльністю” [16, с.55]. З цим висновком погоджуються і сучасні дослідники даної проблематики, які ставлять під сумнів тезу щодо функціонування інтрацепції, як автономної галузі тілесної реальності (внутрішньої тілесної чутливості), яка, у дійсності, включається у більш широкий контекст, а саме – у контексті уявлення людини про своє тіло, в тому числі й у контекст загальних уявлень стосовно тіла (тілесності), які існують у даній культурі [21]. Дане, утворюване у процесі онтогенезу інтегральне утворення, отримало у психології своє визначення у понятті “образ тіла”. У свою чергу “схема тіла” отримала статус неврологічного

поняття, яким описується модель тіла, що створюється індивідом на базі соматичних відчуттів, і яка забезпечує контроль і корекцію моторових дій людини, адаптацію її у просторі. Сформована на ранньому етапі онтогенезу схема тіла залишається, як правило, за межами свідомості, і за таким своїм місцем складає для людини не більше, як “індиферентний фон свідомості” (К.Ясперс), або за В.Т.Бахуром, “найнижчий психічний шар Я”, яким зумовлюється “аморфне чуття буття людини у світі”. Як таке, недиференційоване почуття “буття у світі” (схема тіла) у подальшій практичній діяльності людини піднімається до рівня усвідомлюваного і завдяки персоніфікації набуває почуття “особистісного існування”. Водночас, як зазначається, схема тіла, не обмежується функцією нейрофізіологічного забезпечення організменного рівня життєздійснення, але входить в якості визначальної складової частини “конструкції Я”, у особистісний світ кожного індивідуального Я. [7].

У самому загальному вигляді поняттям образа тіла обіймається певна сукупність уявлень оцінок, настанов людини стосовно власної тілесної зовнішності, якостей і засобів функціонування як окремих частин його, так і тіла в цілому. Зазначається, що образ тіла (фізичне Я на мові вітчизняних психологів, що, як буде показано нижче, невиправдано обмежує дане поняття, оскільки поняття Я, як це було показано І.Коном [13], позначає особистість, узятую з боку її внутрішнього змісту) не вичерпується узагальненими уявленнями людини щодо характеристик власного тіла і способу його функціонування, тобто пізнавальним аспектом, а обов’язково має включати і особливості переживання його людиною (афективний компонент), адже саме переживання найвиразніше презентує, функціональні порушення так званої схеми тіла. З свого боку, в разі відсутності аномалій у функціонуванні тіла, останнє, як зазначається в літературі, постає для людини прозорим і таким, що не презентується у її свідомість. Переживання психосоматичної єдності (Я є тіло) відбувається в такому разі у формі загального самовідчуття, яке здійснюється на глибинному, неусвідомлюваному рівні, а тому не отримує на рівні свідомості власного

статусу. З іншого боку, втрата прозорості через хворобливий стан призводить не лише до появи у людини певного переживання (у мене є тіло), а й до необхідності означування останнього в індивідуальній системі суб'єктивних координат людини.

Якщо у клінічно-орієнтованій терапії (психосоматиці) переживання розглядається у зв'язку з розв'язанням проблеми локалізації психічних розладів в умовах органічної деформації, то у тілесно-орієнтованій терапії зміст тілесних переживань постає в якості джерела відновлення порушеної або втраченої гармонічної єдності людини з власним тілом, через це і до поглиблення самопізнання нею своєї самості, свого місця у світі і свого ставлення до людини в цілому [18, с.219].

Потреба у цілісному розумінні феномена людини, відтак і введення в психологію її тілесної складової, поставила на порядок денний і задачу переосмислення конституціональної проблематики як такої, що "входить у нову фазу свого розвитку внаслідок неминучого визнання цілісності людського організму, без чого прогрес у розвитку наук про людину стає неможливим" [1, с.19].

"Нова фаза" потребувала узгодження нових даних у галузі антропологічних дисциплін (педагогіка, психологія, медицина) із вченням про конституцію, яке з ряду причин припинилось розглядатись у вітчизняній науці на початку 30-х років і почало відроджуватися, головним чином, у диференціальній психофізіології і антропології, з середини 60-х років. Цілком логічно, що першочергова увага надавалась питанням теорії вчення про конституцію (будову тіла) людини, суперечливість положень яких супроводжувалося застосуванням не менш суперечливих і слабо узгоджуваних між собою прийомів конституціональної діагностики. В результаті аналізу існуючих з цього питання точок зору і даних сучасних досліджень, автор доходить висновку про доречність представлення поняття конституції як цілісного утворення, що складається із морфологічних, функціональних (реактивність) і психологічних характеристик людини. Таким чином, вперше, після довготривалого періоду критики Е.Кречмера у

біологізаторстві через спробу останнього поставити у один ряд з морфологією психічні особливості, відбулася свого роду реабілітація його поглядів як таких, що мали під собою певний фактичний матеріал, “заперечувати який не уявляється можливим”. Питання полягає лише у тому, аби надати здійсненій спробі більш переконуючі докази, не обмежуючись, як це мало місце у Г.Кречмера, лише даними клініки.

Оприлюднена з часом чергова публікація за аналогічною за своєю інтенцією була визнана як “знаменне явище у психологічній науці”, у якій на протиположності домінуючій у психології описовості в поясненні взаємозв’язку душі і тіла, був запропонований дослідницький підхід, що “відкриває зовсім новий шлях вивчення психіки людини в цілому і окремих її особливостей зокрема” [2, с.1-4]. “Глибоко укорінений у науці біосоціальний дуалізм, - формулює свою загально методологічну платформу автор - намагання або протиставити психічне соматичному, або розглядати ці два поняття як незалежні одне від одного явища, негативно відбивається на окремих галузях науки про людину і на людинознавстві в цілому” [2, с.155]. Отже, як і у попередній публікації, центральним залишилося завдання, що полягає у подоланні функціонального і розробці нового підходу до вивчення людини як цілісної структури. Принципово новим, однак, виявився застосований автором у даній публікації структурно-еволюційний підхід, який дозволив підійти до розуміння людини як цілісної системи різних рівнів організації, а відтак і наблизитися до розв’язання проблеми конституціональних відмінностей.

Цікаву спробу осмислити феномен тілесної організації людини у контексті теорії індивідуальності здійснив наприкінці 70-х років російський вчений В.М.Русалов. Дотримуючись поглядів Б.Г.Ананьєва на структуру індивідуальності автор, розглядає індивідуальність з позицій системного підходу, а саме як складне багатоструктурне утворення, ознаки і властивості якого складають цілісну єдність.

В результаті інтеркореляції усієї множини отриманих даних автор дійшов висновку про наявність слабкого (але значущого) зв’язку між

будовою тіла і особливостями чутливості. Разом з тим, застерігає автор, встановлений зв'язок між досить віддаленими рівнями індивідуальності людини може свідчити про вплив на нього не часткової, а загальної конституції, яка і постає для цих рівнів загальним фактором, що об'єднує у єдине ціле усі природні властивості людини. Отже, підсумовує автор, “загальна конституція, як видно, не тільки обумовлює індивідуальний розвиток організму за усією багатоманітністю ознак, але й забезпечує тим самим зв'язок між фізичними, нейрофізіологічними і психодинамічними властивостями особистості” [22,с.311]. Іншими словами – загальна конституція розглядається в кінцевому результаті як єдина якісна характеристика людини в цілому.

Зростання інтересу до проблеми тілесної (соматичної) організації людини, що спостерігався і у вітчизняній психології та психофізіології середини 60-х кінця 70-х років, перш за все до конституційних схем Є.Кречмера і У.Шелдона, досить швидко було вгамований через низку складнощів, кількість і серйозність яких виявилися достатніми, аби обмежитися з часом простим і коротеньким нагадуванням про ці схеми на сторінках навчальних посібників, в кращому випадку висловлюванням подяки за “нагадування психологам про те, що у людини є будова тіла, яка, в свою чергу, дає нам ключ до системи детермінант, які у підсумку можуть виявитися так само впливовими, як і фактори середовища” [25, с.486].

Певну відповідь на порушене у даному дослідженні питання можуть дати нам дослідження з проблеми психодіагностики та соціальної перцепції, до огляду результатів яких ми нижче і звернемося.

Як джерело подання інформації щодо певних психологічних станів, особливостей і якостей людини прийом опису, графічного зображення зовнішності людини був відомий й активно використовувався з різною метою з досить давно. Але перші спроби узагальнити й систематизувати існуючий досвід з огляду використання зовнішності (передусім обличчя людини) як засіб вивчення людини сягає, за Р.Мейлі [17] 17-го століття (Ла Шамбр), а у 18-му, завдяки Лафатеру, численні описові характеристики отримали

відповідне тому часу теоретичне пояснення і метод тлумачення. Нерозбірливість у застосуванні цього методу і неவிбагливість пояснювальних схем призвели досить швидко і надовго до дискредитації цього прийому як в очах громадської, так і наукової думки. Новий поштовх і відродження уваги до характеристик зовнішності надала публікація наприкінці 19-го століття славнозвісної книги Ч.Дарвіна, якій, на думку К.Ізарда, психологія і завдячує появою (Р.Вудвортс) своєї першої систематизованої класифікації виразних (емоційних) станів людини (за шкалою любов-презирство).

Відносно сталого і незворотного характеру метод дослідження психічних станів і властивостей людини за допомогою її “експресивної мови” набув з середини 60-х років нашого століття. Досвід дослідження у зарубіжній психології обличчя як об’єкта діагностики узагальнений у відомій монографії К.Ізарда, у якій він виклав як власну теорію диференціальних (фундаментальних) емоцій, так і відповідний перелік зовнішніх ознак обличчя (за фотографіями) (зокрема експресії десяти фундаментальних емоцій – інтерес – хвилювання, радість, подив, горе-страждання, гнів, огида, презирство, страх, сором, провина), які, на думку К.Ізарда, мали б сприяти збагаченню інструментального апарату психології, його об’єктивності, надійності й валідності, не в останню чергу з метою використання моделей виявлення емоцій людини як предмета навчання психотерапевтів (практичних психологів) ”читанню” експресивних виразів обличчя людини за макро- і мікропоказниками. [11].

У вітчизняній психології аналогічна проблематика знайшла чималу кількість прихильників, серед яких найбільше визнання отримали роботи В.А.Лабунської. В руслі проблеми розпізнавання авторка значно розширила перелік факторів (об’єктивних і суб’єктивних), що можуть впливати на точність сприйняття суб’єктом тих чи інших емоційних станів, інтенсивність вираження емоцій, їх модальність, знак, вікові й статеві особливості, характерологічні і інтелектуальні якості, зміст еталонів, що застосовуються піддослідними, тощо. В результаті дослідження була виявлена, зокрема,

залежність між успішністю розпізнавання низки емоційних станів (радості, гніву, відрази, страху, страждання) від інтенсивності вияву останніх, а також від рівня розвитку у піддослідних образного мислення, невербального інтелекту, що поставило під сумнів тезу щодо домінуючої ролі у процесі розпізнавання досвіду спілкування, або ступеня сформованості товарищкості як особливої здатності людини [15]. Подальші дослідження були спрямовані на визначення найбільш діагностичних зон обличчя, за якими відбувається розпізнавання емоційних станів людини (зокрема таких, як радість, подив, горе, гнів, страх, відраза, гнів-страх, горе-радість, гнів-спокій, сумнів). Встановлено, найбільш точно діагностуються стани за певними виявами нижньої частини обличчя, в той час як в області очей розпізнавання втрачає свою точність. В цілому ж, згідно висновків наведених авторів, точність ідентифікації досягає свого вищого значення за умови надання піддослідними повної експресії обличчя і використання ними відповідно комплексної системи ознак. Але навіть і за таких умов точність розпізнавання не виходить за межі 50% [6]. У пошуках індикаторів цілісного способу представлення експресії обличчя дослідники вдаються і до такого джерела як художня література. Припускається, що саме художній (цілісний) спосіб може слугувати взірцем не тільки опису емоційних станів, а й моделлю для тренінгу "навчання читанню" різноманітних виразів обличчя людини. Аналіз великої кількості художніх творів виявив, що тільки у 25% обличчя описується у всій сукупності його виразів, а інша кількість описів адресується окремим частинам обличчя (16 частин), з переважним акцентуванням на погляді, посмішці, очах [5]. Цікава спроба діагностувати емоційні стани учнів безпосередньо у процесі участі останніх в учбовому процесі була здійснена А.Я.Чебикіним. Встановлено, що із усієї сукупності емоцій, які виявляються учнями на різних етапах уроку (вагання, здивування; нудьга, байдужість; інтерес, допитливість, цікавість; злість, гнів; сумнів, здогадка; радість, задоволеність; боязкість, страх; сором, зніяковілість; розчарування, образа), найменші складнощі у педагогів викликають розпізнавання таких емоцій як: радість, злість, інтерес і побоювання, а

найбільші – нудьга, сором і образа. Домінуючими зонами у процесі упізнавання виявилися такі зони обличчя як очі і рот [26]. Різноманітність існуючих у літературі поглядів щодо діагностичних можливостей методу портретів (фотографій) не завадило, однак, включити один з варіантів цього методу (тест Сонді) у перелік диференціально-діагностичних прийомів не тільки представників клінічного напрямку, а й для практичних психологів [23].

Разом з тим, не менш численними дослідженнями, було встановлено, що у практичній діяльності людини ознаками розпізнавання психічних (емоційних) станів постають не окремі частини (зони) обличчя, а “загальний силует тіла” (пантоміміка, форма, будова) [8]. Більш того, відсутність у суб’єкта інформації стосовно усієї пантоміміки тіла постає, як встановлено, постійним і невідворотним джерелом помилок розпізнавання навіть таких емоційних екстремумів як острах і подив [15]. Включення обговорюваної проблематики у контекст практичної діяльності людини, зокрема у контекст дослідження механізмів міжперсональної взаємодії, зумовило і відповідний акцент на дослідженні тіла, а саме – як знаряддя спілкування (каналу комунікації) і регулятора людської поведінки. Згідно такого підходу, не позбавляючи обличчя людини належного йому діагностичного статусу, а також розуміння останнього як “неоціненого історичного здобутку, продукту та інструменту найтонших форм спілкування з іншими людьми” [4, с.93], увага дослідників цього напрямку сконцентрувалась здебільшого на цілісному тілесному вигляді (зовнішності) людини, його відбитті у свідомості і регуляції поведінки іншої людини (феномен першого враження). Зовнішність (як сукупність анатомічних, функціональних і соціальних ознак людини) постає у руслі цього підходу не тільки як об’єкт сприйняття, а й одночасно і як об’єкт оцінювання (як знак, текст), яким зумовлюється відповідні до продукту цього оцінювання модальність і особливості ставлення до нього партнера по взаємодії. При цьому процес декодування відбувається за схемами (моделями, уявленнями), засвоєними індивідом у конкретному соціокультурному просторі, крізь призму домінуючих уявлень і

стереотипів якого здійснюється осмислення феноменів тілесного самовиявлення людини. За певних обставин (стабільність самооцінки, варіативність у самооцінці власних якостей і низька ідентифікація з оточенням) процес “зчитування” інформації може набути сталого характеру і перетворитися навіть у стильову соціально-перцептивну особливість суб’єктів [3, 323].

Встановлено, що ставлення до зовнішності слугує своєрідним фоном, на якому розгортається процес міжособистісної комунікації і пізнання, і який, не в поодиноких випадках може стати вирішальним у встановленні особистістю вибірковості власної поведінки, включно і поведінки уникання [20].

За даними емпіричного дослідження Т.В.Данильченко, у сприйманні чоловіком і жінкою незнайомої людини, феномен першого враження формується головним чином на оцінці суб’єктом сприйняття таких фізичних даних як стать, вік і статура. При цьому показники, незалежно від віку і статі піддослідних, як будова тіла, статура виявилися більш важливі, аніж експресивна поведінка об’єкта спілкування [10]. Показано також, що вплив зовнішності на електоральну поведінку (мотив вибору) зумовлюється здебільшого сукупністю тілесних ознак, аніж окремими ознаками зовнішності. У подальших дослідженнях даного феномену було виявлено, що при сприйманні людини людиною анатомо-морфологічні характеристики домінують над іншими (динамічними, функціональними), і саме останнім людина, за правило, надає перевагу.

Отже, як слушно підкреслюється у літературі останнього часу, “кожна психомоторна дія людини у більшій чи меншій мірі виражає її сутність: стан душі і психомоторики – тіла”. Водночас, суб’єкт постає іншому не тільки в якості саморефлексуючої істоти, адже “в багатьох випадках психомоторної діяльності людина діє не тільки для себе, просто розв’язує рухами задачу, але і для інших людей з метою справити на них певне враження, торкнутися мислення, почуттів та уяви, створити художній образ чи надихнути енергією” [12, с. 82]. Сприяти створенню у особистості позитивного образу власного

тіла, прийняття його, розширення поля усвідомлення тіла як особистісної приналежності, водночас і здатності особистості до самовияву, спілкуванню (вербального і невербального), творчої активності загалом може танець як мистецтво “ритмопластичного спілкування і самовияву”, що дає широкі можливості створювати художні образи засобами естетично оформленої тілесної динаміки людини, а відтак слугує могутнім джерелом впливу як на естетичну (художню) свідомість, так і на загальний розвиток особистості як суб’єкта власної життєдіяльності і життєтворчості [9].

Однак, на даний час, питання про особливості репрезентації у свідомості людини, пластичних (виразних) засобів створення художнього образу, залишається відкритим. Причиною тому слугує як дискусійність ряду положень теорії невербальної поведінки загалом, так і майже повна відсутність у літературі даних щодо зв’язку між особливостями відображення у свідомості реципієнта (глядача) змісту образу, що створюється у нього в процесі сприймання різноманітних типів експресивних рухів і особистісними диспозиціями останнього, якими, гіпотетично, зумовлюється успішність декодування й інтерпретації останнім хореографічної композиції.

Література

1. Акинщикова Г.И. Телосложение и реактивность организма человека. – Л.:ЛГУ,1969. – 90с.
2. Акинщикова Г.И. Соматическая и психофизиологическая организация человека. – Л.: ЛГУ, 1977. – 160с.
3. Андрианов М.С. Анализ процессов невербальной коммуникации как паралингвистики // Психологический журнал.- 1995.-№5. – С.115 – 121.
4. Анцыферова Л.И. Общественно-исторический характер телесного бытия человека // Биология человека и социальный прогресс. – Пермь,1982. – С.89-96.
5. Бажин Е.Ф., Ганина Н.А., Корнева Т.В. Описание лица в художественной литературе как проблема восприятия человека человеком // Вопросы психологии. -1984. -№2. – С.142-147.
6. Барабащинков В. А., Малкова Т.Н. Зависимость точности идентификации экспрессии лица от локализации мимических проявлений // Вопросы психологии .-1988. -№5 С.131-140.
7. Бахур В.Т. К вопросу о нейрофизиологических механизмах чувства собственного «Я» // Вопросы психологии . – 1980.- №5. –С.41-46.
8. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком . – М.: Изд-во Московского ун-та, 1982. – 200с.
9. Герасимова И.А. Философское понимание танца // Вопросы философии. – 1998. - №4. – С. 50 – 63.
10. Данильченко Т.В. Сприймання чоловіка і жінки при формуванні першого враження // Вісник Харківського державного ун-ту.-1999. №439. – С.29-32.
11. Изард К. Эмоции человека. Пер. с англ. – М.: МГУ, 1980. – 440с.
12. Клименко В.В. Механізми психомоторики людини. – К, 1997. -192с.
13. Кон И.С. Психология старшеклассника .- М.: Просвещение, 1980. – 192с.

- 14.Креславский Е.С. Избыточная масса тела и образ физического «Я»// Вопросы психологии. – 1987. -№2. – С. 113-117.
- 15.Лабунская В.А. Факторы успешности опознания эмоциональных состояний по выражению лица // Психология межличностного познания – М.: Педагогика, 1981. – С.54-66.
- 16.Меерович Р.И. расстройства « схемы тела» при психических заболеваниях. – Л.,1948. – 308с.
- 17.Мейли Р. Структура личности // Экспериментальная психология/ Под ред. П. Фресса и Ж. Пиаже. - М.: Прогресс, 1975. – С.197-283.
- 18.Никитин В.Н. Телесно-ориентированная и арт-терапия в работе с детьми и подростками (культурологический подход). – К, 1997, -142с.
- 19.Николаева В.В., Арина Г.С. От традиционной психосоматики к психологии телесности // Вестн. Моск. ун-та. Сер.14 Психология. - 1996.-№2.-С.8-18.
- 20.Панферов В.Н. Восприятие и интерпретация внешности людей // Вопросы психологии. – 1974.-№2.- С.59-64.
- 21.Рупчев Г.Е. Телесные фантазии в структуре ипохондрических расстройств// Московский психологический журнал.- 1997.№3. – С.105-124.
- 22.Русало В.М. Биологические основы индивидуально-психологических различий.- М.: Наука, 1979.- 352с.
- 23.Собчик Л.Н. Введение в психологию индивидуальности . –М.: ин-тут прикладной психологии, 1998. -512с.
- 24.Соколова Е.Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности.- М.: МГУ, 1989. -215с.
- 25.Холл К.С. Линдсей Г. Теории личности . – М.: « КСП+»,1997.- 720с.
- 26.Чебыкин А.Я. Распознавание педагогами выражения эмоций у учащихся // Вопросы психологии . – 1991. -№5.- С. 74-80.
- 27.Якобсон С.Г., Фещенко Т.И. формирование Я-потенциального, положительного как метод регуляции поведения дошкольников// Вопросы психологии .-1997.-№3.-С.3-11.

Статья посвящена проблеме психологического анализа соматической организации личности. Рассматриваются различные подходы в исследовании данного вопроса. Анализируются понятия «схема тела» и «образ тела», а также процесс восприятия человека человеком с точки зрения его телесности.